ELITE EN GODDELIJK KONINGSCHAP IN EGYPTE AAN HET EIND VAN DE ACHTTIENDE DYNASTIE

JACOBUS VAN DIJK

In een even vermakelijke als scherpzinnige column in NRC-Handelsblad schreef Hans REE enkele jaren geleden dat ooit, wanneer wij in staat zullen zijn niet alleen onze correspondentie, maar ook onszelf binnen een paar seconden van de ene naar de andere kant van de wereld te faxen, de wensdroom van iedere politicus in vervulling zal gaan dat de hele wereld bevolkt zal zijn met kopieën van hemzelf. „Van Gibraltar tot Helsinki zal Europa bevolkt worden door kopieën van Helmut Kohl", en hoeveel ellende zou de door de IRT-affaire en zijn eigen publicitaire loslippigheid geplaagde Ed van Thijn niet zijn bespaard als hij „zijn functies van burgemeester, minister en journalist tegelijk had kunnen vervullen en als ook de hem op handen dragende Amsterdamse bevolking uit Van Thijns had bestaan". Ree ziet dit als de benadering van een andere droom, beschreven door Elias CANETTI, die meende dat het altijd de heimelijke wens van iedere heerser is geweest „de enige mens (te) zijn die is overgebleven, alle anderen zijn weg". „Daarom dreven zij hun onderdanen en tegenstanders bij miljoenen de dood in en namen zij hun dienaren mee in het graf".

Nu is de voorstelling dat de Egyptische farao's bij hun begrafenis hun dienaren lieten doden om ze mee te kunnen nemen in hun piramide een wijdverbreid en door Hollywood gretig gecultiveerd misverstand, maar toch deed Ree's column mij onmiddellijk denken aan het Oude Egypte. Daar doet zich namelijk het merkwaardige verschijnsel voor dat de gelaatstrekken van beelden van de meest hooggeplaatste personen een sterke gelijkenis vertonen met die van de regerende koning, zozeer zelfs dat het soms mogelijk is een anoniem, d.w.z. niet van inscripties voorzien beeld alleen op grond van deze gelijkenis in een bepaalde regeringsperiode te dateren.

Een mooi voorbeeld van dit fenomeen is een beeld van een zgn. standaarddrager uit de grote cachette van Karnak[1] (fig. 1) dat blijkens de inscripties op de rugpilaar ooit toebehoorde aan een zekere Sjosjenk, een zoon van

[1] Cairo CG 42194; G. Legrain, *Statues et statuettes de rois et de particuliers* III (Cairo 1914), 3-4, Pls. III-IV. Het beeld is verschillende keren in Europa geëxposeerd geweest, o.a. in het Rijksmuseum in Amsterdam in 1960 en in Brussel en verschillende steden in Duitsland in 1975-76. Kleurenfoto's en een korte bespreking zijn te vinden in Edna R. Russmann en David Finn, *Egyptian Sculpture: Cairo and Luxor* (Austin, Texas/Cairo 1989), 142-144, nr. 66.

Fig. 1 — Cairo CG 42194 (uit G. Legrain, Statues et statuettes de rois et de particuliers III, Cairo 1914), pl. III.

farao Osorkon I, die hogepriester van Amon was tijdens de regering van zijn vader, omstreeks 984-978 v. Chr. Ondanks deze inscriptie is het toch niet mogelijk de identiteit van de oorspronkelijke eigenaar van deze sculptuur met zekerheid te achterhalen, want het lijdt geen twijfel of het beeld is door Sjosjenk geüsurpeerd: op grond van stilistische criteria staat onomstotelijk vast dat het hier gaat om een meesterwerk van de Egyptische beeldhouwkunst uit het eind van de 18e dynastie, ca. 1350 v. Chr. (fig. 2). Ook Sjosjenk was kennelijk al onder de indruk van de kwaliteiten van het beeld, want hij heeft het zich bijna vier eeuwen later toegeëigend door de inscripties van de oorspronkelijke, lang gestorven eigenaar te verwijderen en ze te vervangen door zijn eigen. Bovendien liet hij, zoals in zijn tijd gebruikelijk was, figuren van Amon en Osiris in reliëf aanbrengen op de borst en de voorschoot van de afgebeelde persoon. De Belgische egyptoloog Pierre GILBERT schreef over dit beeld het volgende:

> „Le visage est celui de Toutankhamon. Non que la statuette soit un portrait de lui. Mais, de même que la coutume était de prêter au dieu quelque chose du visage de son fils, le pharaon régnant, de même il paraissait convenable d'étendre cette ressemblance à tous les particuliers. Sans écarter de ce mimétisme un soupçon de flatterie, il faut en attribuer le principe au désir de ramener tous les hommes au divin que représentait le roi. Chaque règne entraînait vers l'Au-delà une génération déjà fraternelle."[2]

Hier wordt niet alleen het beeldhouwwerk op grond van de gelijkenis met Toetanchamon gedateerd in diens regeringsperiode, maar tevens wordt voor deze gelijkenis een verklaring gegeven. In de eerste plaats wijst Gilbert erop dat niet alleen privé-personen op hun vorst kunnen lijken, maar dat de koning zelf op de goden lijkt. Inderdaad zijn van dit laatste talloze voorbeelden te geven. In reliëfs en schilderingen waarin de koning in het gezelschap van de goden wordt afgebeeld, aan hen offert of rituelen voor hen verricht, zijn koning en goden behalve door inscripties alleen door kleding, kronen, scepters etc. van elkaar te onderscheiden; hun gelaatstrekken zijn dezelfde. In het graf van Toethmosis IV worden de goden bij wie de gestorven koning zich in het hiernamaals voegt met dezelfde wipneus afgebeeld als hijzelf, en in het graf van zijn opvolger Amenhotep III hebben de goden dezelfde grote, enigzins scheef staande, amandelvormige ogen als de koning. Godenbeelden kunnen vaak zonder veel moeite aan een bepaalde regering worden toegeschreven, ook als er geen inscripties op staan, door ze te vergelijken met koningsbeelden uit dezelfde periode. Wanneer, zoals geregeld voorkomt, alleen de kop van een beeld bewaard is gebleven, is het dan ook

[2] P. Gilbert, *CdE* 36 (1961), 49.

Fig. 2 — idem, pl. IV.

niet altijd duidelijk of we met een beeld van de koning dan wel met één van bijvoorbeeld de god Amon, respectievelijk met een beeltenis van de koningin dan wel met één van de godin Moet te maken hebben.

Gilbert zegt vervolgens dat de Egyptenaren door de mensen (of zelfs: *alle* mensen) met dezelfde gelaatstrekken af te beelden als de koning de wens tot uitdrukking brachten deze te herleiden tot het goddelijke dat door de koning wordt belichaamd; zo creëerde iedere regeringsperiode een generatie van 'verwanten' die men met zich mee nam naar het hiernamaals. Met deze laatste, enigszins cryptisch geformuleerde opmerking zijn we bijna weer terug bij de voorstelling van Canetti en Hollywood, zij het dat het 'meenemen' van ondergeschikten hier niet concreet maar figuurlijk wordt opgevat. Toch is ook op deze minder letterlijke voorstelling van zaken wel het een en ander af te dingen. In de eerste plaats is het zeker niet zo, dat de gelijkenis van privé-persoon met koning en goden geldt voor „tous les particuliers". Het laten vervaardigen van beelden was een kostbare zaak die alleen de toplaag van de bevolking, de met het hof, het landsbestuur of de tempel verbonden elite, zich kon veroorloven en die, althans nominaal, vaak het uitvloeisel was van een koninklijke gunst. De koning, en hij alleen, kon beschikken over het materiaal en de handwerkslieden en kunstenaars die een dergelijk beeld konden maken. Lang niet iedereen had toegang tot de officiële hofkunst en kon zich laten afbeelden volgens de officiële richtlijnen die golden in wat wel is omschreven als „a well organized network of royal workshops throughout Egypt, closely supervised by the state".[3] Bovendien is het zo dat er vaak een groot contrast valt aan te wijzen tussen de geïdealiseerde, van konings-'portretten' afgeleide manier waarop bijvoorbeeld de grafeigenaar zich in de schilderingen in zijn grafkapel laat afbeelden enerzijds, en de afbeeldingen van zijn personeel anderzijds. Bij de laatste is veel vaker sprake van een zeker realisme, al gaat het vermoedelijk eerder om het neerzetten van een bepaald type dan om een reëel portret van één bepaalde persoon. Zo worden boeren en handwerkslieden vaak met ruige, ongekamde haren en stoppelbaarden afgebeeld en hebben ze soms grote gekromde neuzen lang voordat de Ramessidische farao's dit karakteristieke kenmerk van hun familie in de officiële kunst populair maakten. Het is dus alleen de elite die zich met dezelfde gelaatstrekken als de farao laat afbeelden. Maar werd dit uitsluitend met het oog op het hiernamaals gedaan, zoals Gilbert schijnt te impliceren? In het geval

[3] W.R. Johnson, *Amarna Letters* 3 (1994), 129-149 [130 n. 6]. Edna Russmann (*MDAIK* 51 [1995], 273) merkt dan ook terecht op: „It is a truism that Egyptian sculpture reflects the style of royal statuary; in a very real sense, the royal style *is* Egyptian style".

van grafkunst zou men zich dat nog enigszins kunnen voorstellen, maar veel rondsculptuur werd al bij iemands leven in de tempel opgesteld en zulke beelden vervulden al diverse cultische functies tijdens het leven van de afgebeelde persoon.

Het feit dat de gelijkenis van hooggeplaatste privé-personen en koning parallel loopt met die van koning en goden maakt duidelijk dat dit fenomeen niet los gezien kan worden van het dogma van het goddelijk koningschap dat in de Oudegyptische cultuur een centrale positie inneemt. Over dit onderwerp is al zeer veel geschreven, waarbij vooral het grote boek van H. FRANKFORT, *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion as the Integration of Society & Nature* (Chicago, 1948) en het veel kleinere, maar niet minder belangrijke boek van G. POSENER, *De la divinité du pharaon* (Paris, 1960) als klassiek gelden. Posener's boekje kan in veel opzichten als een antwoord op Frankfort worden beschouwd; tegenover de grote nadruk die deze laatste op de theologische theorie van het sacrale koningschap legt, betoogt Posener dat deze theorie vooral van toepassing was op het ambt en niet zozeer op de persoon van de koning, die door zijn onderdanen toch vaak geheel en al als een mens werd beschouwd. Natuurlijk kan men op dit punt moeilijk generaliseren; de Egyptische cultuur heeft meer dan 3000 jaar bestaan en is in tegenstelling tot wat vaak wordt beweerd wel degelijk aan allerlei veranderingen onderhevig geweest. Ook de positie van de koning is niet steeds dezelfde gebleven; in sommige perioden werd het goddelijke aspect van de farao meer benadrukt dan in andere en bovendien gaat het sacrale van het koningschap lang niet altijd hand in hand met de feitelijke macht van de koning. Hetzelfde geldt voor de structuur van de maatschappij en de plaats die daarin wordt ingenomen door de elite; ook die is niet constant, maar afhankelijk van allerlei veranderende factoren, waarvan vooral het al of niet aanwezig zijn van een sterk centraal gezag in de persoon van de farao een belangrijke rol speelt. Met het oog op deze verscheidenheid zal ik mij voor de rest van mijn betoog beperken tot één bepaalde periode van de Egyptische geschiedenis, die van het Nieuwe Rijk, en wel speciaal tot één episode daarin, die plaatsgreep aan het eind van de 18e dynastie, de tijd waaruit ook het bovengenoemde door Sjosjenk geüsurpeerde beeld stamt.

Het koningshuis van de 18e dynastie, ook wel de Toethmosiden genoemd, was voortgekomen uit de bevrijdingsoorlog die gevoerd moest worden om de Hyksos uit Egypte te verdrijven. De bezetting van het land door deze indringers van buiten was een traumatische ervaring voor de Egyptenaren geweest, waarover nog eeuwen later werd gesproken en geschreven; het

was namelijk in Egypte's lange geschiedenis nooit eerder voorgekomen dat buitenlandse vorsten in staat waren geweest het land te veroveren. De farao's van de 18e dynastie zijn dan ook in belangrijke mate militairen en een groot deel van de geschiedenis van de dynastie wordt bepaald door militaire activiteiten. Egypte gaat nu zelf op veroveringstochten en onderwerpt een groot deel van het huidige Syrië-Palestina; pas hoog in het noorden, aan de bovenloop van Eufraat en Tigris, stuiten zij op een onneembare barrière, het Hurritische rijk van Mitanni, waarmee na jarenlange strijd uiteindelijk onder de regering van Toethmosis IV een verdrag wordt gesloten, dat het machtsevenwicht in het Nabije Oosten voor enkele decennia zal vastleggen. Voortaan is de buitenlandse politiek, en dus het militaire beleid, erop gericht deze status quo te handhaven; zonodig worden opstandige vazallen in Syrië-Palestina of in Nubië bedwongen, maar van grote militaire ondernemingen is geen sprake meer. Tijdens de regering van Toethmosis' zoon Amenhotep III heerst dan ook vrede en beleeft Egypte een grote culturele bloeiperiode. De ongekende rijkdommen die uit de buitenlandse territoria naar Egypte vloeien, komen in de eerste plaats ten goede aan de tempels; de priesters die deze besturen krijgen daardoor een steeds grotere invloed op de economie en het bestuur van het land. De feitelijke machtspositie van de koning, nu een vredevorst, wordt door deze ontwikkeling op twee fronten ondermijnd: enerzijds is het leger, zijn traditionele machtsbasis, niet langer zo belangrijk als voorheen, anderzijds wordt de economische politiek in toenemende mate bepaald door een bestuurlijke elite die geconcentreerd is in de grote tempels met hun uitgestrekte landerijen en andere rijke bezittingen. Het primaat van de koning op bestuurlijk en politiek niveau wordt hierdoor uitgehold en de nadruk komt meer dan voorheen op zijn sacrale, symbolische functie te liggen.

De godsdienstige revolutie die door de volgende farao, Amenhotep IV, wordt teweeggebracht kan dan ook deels worden gezien als een reactie op deze ontwikkeling.[4] Deze koning schuift de traditionele goden van Egypte aan de kant en propageert de verering van één enkele, unieke god, de Aton („zonneschijf"), die bovendien niet langer in mensen- of dierengedaante of in een mengvorm van beide wordt afgebeeld, zoals nog met de traditionele zonnegod het geval was, maar uitsluitend in zijn voor iedereen zichtbare verschijningsvorm, een zonneschijf met stralen. De koning sticht een nieuwe hoofdstad op maagdelijke bodem (Achet-Aton, „Aton's Horizon"; tegenwoordig bekend onder de naam Amarna), verandert zijn naam in Achnaton

[4] Cf. E. Cruz-Uribe, „A Model for the Political Structure of Ancient Egypt", in D.P. Silverman (ed.), *For His Ka: Essays offered in Memory of Klaus Baer* (Chicago 1994), 50-51.

(„Hij die weldadig is voor Aton"), laat de tempels van de traditionele goden sluiten en hun namen en voorstellingen – en met name die van de god Amon van Thebe – van de monumenten verwijderen. Ook in religieus opzicht plaatst Achnaton zich nog meer in het centrum dan zijn voorgangers, want hoewel de 'nieuwe' god voor iedereen zichtbaar aan de hemel straalt en niet langer verborgen is in het alleen voor ingewijde, in naam van de koning optredende priesters toegankelijke duister van de traditionele tempels, benadrukt Achnaton steeds opnieuw dat hij de unieke zoon van de Aton is en dat hij de enige is die de god kent. Met deze omwenteling berooft hij de tempels en de ermee verbonden priesterlijke elite in één klap zowel van hun religieuze monopolie-positie als van hun economische en bestuurlijke macht en herstelt daarmee op beide terreinen het primaat van het koningschap.

De oude elite verliest haar positie aan een nieuwe, die voor hét grootste deel bestaat uit personen die geen banden hebben met de oude families en die door Achnaton zelf geselecteerd worden; zij worden geacht volstrekt loyaal en ondergeschikt aan de koning te zijn. Dit blijkt overduidelijk uit de 'autobiografische' inscripties die deze nieuwe elite in hun graven laat aanbrengen; ook in vroeger tijden benadrukten dergelijke teksten dat men door de koning was uitverkoren, maar daarbij werd vermelding van eigen opleiding en kwaliteiten niet geschuwd en werden vaak de namen van vader en moeder en overige familieleden genoemd. Achnaton's nieuwe elite benadrukt daarentegen juist dat men door de koning is uitgekozen ondanks (of liever gezegd: dankzij) het feit men vóór die tijd niets voorstelde; termen als *ḫwrw* ('arme drommel') en *nmḫw* ('wees') worden gebruikt om deze achtergrond te beschrijven. Achnaton heeft zijn nieuwe hofhouding dan ook niet enkel uitgekozen of simpelweg benoemd, maar hij heeft hen 'gemaakt', 'gebouwd', 'doen ontstaan door zijn Ka'. Vóór het ingrijpen van de koning bestonden zij eenvoudig niet; hun leven begint nu pas, nu zij door de koning tot leven zijn gewekt en door zijn 'onderwijzing' tot effectieve dienstbaarheid aan de koning in staat zijn gesteld.[5] Van geen enkel lid van de nieuwe elite kennen wij dan ook de familie-achtergrond; in hun graven ontbreken de namen van hun ouders. Onder deze omstandigheden wekt het geen verbazing dat deze nieuwelingen in hun graf volgens de nieuwe canon worden afgebeeld die Achnaton voor zijn eigen beeltenis en die van zijn vrouw en dochters heeft geïntroduceerd (de zgn. Amarna-stijl): zij zijn door de koning gemaakt en lijken daarom ook uiterlijk op de koning.

[5] Het contrast met de situatie vóór Amarna wordt uitvoerig besproken in H. Guksch, *Königsdienst: Zur Selbstdarstellung der Beamten in der 18. Dynastie* (Heidelberg 1994).

Het eind van de Amarna-periode is nog altijd met veel vragen omgeven, maar in elk geval betekende de dood van Achnaton tevens het einde van zijn revolutie; de nieuwe koning, het kind Toetanchaton („Levend beeld van Aton") verlaat Amarna kort na zijn troonsbestijging en keert terug naar de oude hoofdsteden Memphis en Thebe. Hij verandert zijn naam in Toetanchamon en herstelt de traditionele cultussen. Toch is niet alles weer zoals voorheen. Tegenwoordig wordt algemeen aanvaard dat Achnaton's revolutie nooit had kunnen slagen zonder de steun van het leger en dat dit tijdens de Amarna-periode aanvankelijk een belangrijke rol speelde. Wij kennen in elk geval één grote militaire expeditie naar Nubië die in Achnaton's 12e regeringsjaar plaatsvond. Tegelijk doemt uit de diplomatieke correspondentie die het hof met de vazalvorsten in Syrië-Palestina voerde (de zgn. Amarna-brieven) het beeld op van verwaarlozing van de voor Egypte vitale belangen in deze streken. Het machtsevenwicht is daar inmiddels verstoord door de opmars van de Hettieten, die het rijk van Mitanni van de kaart vegen en nu een serieuze bedreiging voor de Egyptische territoria in het noorden vormen. Achnaton is kennelijk te zeer gepreoccupeerd met binnenlandse en religieuze aangelegenheden om actie te ondernemen en verliest hierdoor de steun van het leger. Het is dan ook de opperbevelhebber van de strijdkrachten, Horemheb, die de drijvende kracht is achter de terugkeer naar Memphis en Thebe.[6] Dit betekent ook dat, ondanks het herstel van de traditionele tempelcultus, het niet opnieuw de tempel-elite, maar de militairen zijn die nu in het centrum van de macht staan. Toetanchamon is nog maar een kind wanneer hij de troon bestijgt en is bovendien de allerlaatste telg van de dynastie. Horemheb benoemt zichzelf daarom tot kroonprins en erfopvolger en bestuurt Egypte als regent; daarbij is hij vooral gericht op de buitenlandse politiek en het verdedigen van Egypte's bedreigde belangen in Syrië-Palestina. Het binnenlands bestuur delegeert hij aan de opzichter van het schathuis Maya,[7] die verantwoordelijk is voor het herstel van de tempels en de economie. Beide mannen behoorden oorspronkelijk tot Achnaton's nieuwe elite en maken nu de dienst uit in het Egypte van de Restauratie. Van Horemheb is dit weliswaar niet met zekerheid gedocumenteerd, maar al in Toetanchamon's eerste jaar is hij de hoogste militaire gezagdrager en hij moet daarom tijdens de voorgaande jaren carrière hebben gemaakt. Het is daarom goed mogelijk dat hij, zoals

[6] J. van Dijk, „Horemheb en de strijd om de troon van Toetanchamon", *Phœnix* 40 (1994), 62-78.

[7] id., „The Overseer of the Treasury Maya: A Biographical Sketch", *OMRO* 70 (1990), 23-28 en „A Statue Base of May(a) in Copenhagen", *OMRO* 71 (1991), 7-12.

vaak is gesuggereerd, moet worden geïdentificeerd met de legeraanvoerder Paätenemheb die een onvoltooid graf in Amarna had. Het feit dat wij niets over zijn familie-achtergrond weten is geheel in overeenstemming met de reeds genoemde situatie met betrekking tot Achnaton's nieuwe elite. Maya behoorde zeker tot deze uitverkorenen; hij bezat een groot rotsgraf in Amarna. In zijn latere grafgebouw in de dodenstad van Memphis noemt Maya zichzelf „iemand die door de koning gemaakt werd door zijn Ka". Van zijn familie horen we pas in de tijd na Amarna; in zijn graf in Amarna zelf zwijgt hij over zijn afkomst. Zo wordt de rol van de koning *de facto* in elk geval tijdelijk gereduceerd tot zijn sacrale, of zo men wil symbolische functie: hij is nog steeds de levende incarnatie van de god op aarde, die door zijn cultisch handelen de scheppingsorde in stand houdt, maar de feitelijke macht berust niet langer bij hem, maar bij zijn plaatsvervangers.

De vraag dient zich nu aan hoe deze nieuwe situatie in overeenstemming wordt gebracht met het dogma van het goddelijk koningschap, of, anders gezegd, hoe de positie van de nieuwe elite, vertegenwoordigd door Horemheb en Maya, zich verhoudt ten opzichte van de sacrale functie van de koning. Immers, als de koning de levende belichaming van de scheppergod op aarde is, hoe kan dan zijn feitelijke handelen worden overgenomen door particuliere, niet-koninklijke personen? Het antwoord luidt dat de nieuwe situatie wordt verklaard met behulp van bestaande mythische modellen: mannen als Horemheb en Maya belichamen aspecten van de goddelijke farao, zij zijn als het ware hypostasen van de scheppergod op aarde. Dit wordt op verschillende manieren tot uitdrukking gebracht. In de titels waarmee zij hun ambt beschrijven nemen zowel Horemheb als Maya elementen op uit de officiële titulatuur van de koning, die bij diens troonsbestijging werd vastgesteld. Deze titulatuur heeft een sacraal karakter, zij expliceert het handelen van de farao als datgene dat de wereldorde schept en in stand houdt.[8] In Toetanchamon's titulatuur komt onder meer het epitheton „hij die de Beide Landen (Egypte) tot rust brengt" voor; Maya zegt nu van zichzelf dat hij het is „die de Beide Landen tot rust brengt voor zijn heer". Op dezelfde wijze noemt Horemheb zich „hij die de wetten handhaaft voor zijn heer", daarmee verwijzend naar een ander deel van de titulatuur van Toetanchamon. Maya is het ook die „de Beide Landen samenknoopt met zijn plannen", een strikt koninklijk epitheton dat direct naar het scheppingshandelen van de goddelijke koning verwijst.

[8] De titulatuur van Toetanchamon is bewust gemodelleerd naar die van Amenhotep III en benadrukt daarmee de terugkeer naar de situatie van vóór Achnaton's revolutie.

Horemheb belichaamt in deze opvatting de god Thoth, de god van de wijsheid, het recht en de schrijfkunst en de plaatsvervanger van de zonnegod Re op aarde. „Al zijn plannen zijn als de (zelfverzekerde) tred van de Ibis, zijn bestuur is het evenbeeld van (dat van) de Heer van Hesret (Thoth)", hij „staat de vorst standvastig ter zijde zoals Thoth de Alheer (de Scheppergod) ter zijde staat en hem grootbrengt wanneer hij uit de moederschoot komt." Ook Maya wordt als quasi-goddelijke opvoeder van de koning aangemerkt: hij „schept het levensonderhoud (*ỉr df3w*) van de Heer der Beide Landen", een epitheton dat elders alleen voor de scheppergod wordt gebruikt (Amon, Ptah). Wanneer Horemheb voor de troon van Toetanchamon staat draagt de koning het epitheton „bemind door Thoth"; daarmee wordt overigens teruggegrepen op een vroegere situatie, waarbij de vizier, de hoogste juridische autoriteit na de koning, de belichaming is van Maʿat, de godin van de scheppingsorde. Een beeld van Horemheb als schrijver, beschreven met een hymne aan Thoth, is wel niet voor niets gekarakteriseerd als een zelfportret van Horemheb. Tenslotte wordt de positie van Horemheb als plaatsvervanger van de koning in een mythologische tekst die vrijwel zeker is gecomponeerd in de tijd van Toetanchamon, in de mythe verankerd. In dit zgn. Boek van de Hemelkoe is de zonnegod na een rebellie van de mensen op aarde zo oud en moe geworden dat hij zich terugtrekt op de rug van de Hemelkoe en de god Thoth aanstelt als zijn plaatsvervanger: „Nu ik hier ben (...) zult U daar zijn en schrijven (d.w.z. besturen) en vrede brengen onder hen die daar zijn, die wij hadden geschapen en die nochtans tegen ons rebelleerden. (...) U zult mijn plaats innemen, mijn plaatsvervanger! U zult worden aangesproken als 'Thoth, plaatsvervanger van Re'!" De zonnegod is een *deus otiosus* geworden; het bestuur van de wereld heeft hij aan Thoth overgelaten. Re wordt weliswaar op aarde belichaamd door Toetanchamon, maar evenmin als deze regeert hij zelf; dat wordt gedaan door zijn plaatsvervanger Thoth, die belichaamd wordt door Horemheb.[9]

Dat de mens geschapen is naar het beeld gods is een idee dat niet alleen in het Oude Testament voorkomt, maar ook in Egypte. Maar hier is het gewoonlijk alleen de koning die als concreet beeld gods, als belichaming van de god op aarde, kan worden aangeduid. De mens in het algemeen lijkt weliswaar op de goden omdat hij uit hen is voortgekomen, maar hij kan slechts tijdelijk, in zeer specifieke situaties de rol van de god op aarde spelen; dit is voorbehouden aan de priester die in het ritueel de rol van de god

[9] Zie voor de relatie Thoth-Horemheb meer uitvoerig J. van Dijk, *The New Kingdom Necropolis of Memphis* (diss. Groningen 1993), 19-24.

speelt. Buiten deze context belichaamt de priester niet langer de god.[10] De rol die Horemheb en Maya spelen is echter niet tot zo'n concrete, kortstondige situatie beperkt; zij vertegenwoordigen het goddelijk bestuur op aarde en belichamen aspecten van de scheppergod-koning. De koning zelf geldt als rechtstreekse afstammeling van de oergod uit wie alle andere goden en de hele kosmos is voortgekomen. Re-Atoem was bij het oerbegin de androgyne, ongedifferentiëerde god die zichzelf bevruchtte en zo de volgende generaties, bestaande uit negen goden en godinnen, voortbracht. De laatste telg van dit geslacht is Horus, de tiende god, en deze is identiek met de regerende koning, de levende Horus op aarde. Deze omvat het wezen van alle godengeneraties vóór hem, hij is de laatste belichaming van de alomvattende oergod. Hij en de andere goden die uit de oergod zijn voortgekomen, zijn met elkaar verbonden door dezelfde goddelijke Ka, de generatieve kracht die van vader op zoon wordt overgeërfd.[11] Zij allen zijn afsplitsingen, differentiaties van de oergod zelf; zij zijn wat Jan Assmann heeft genoemd: zijn constellatie.

Dit model kan ook op de aardse situatie worden toegepast: zoals de scheppergod Re-Atoem wordt omgeven door de goden die zijn constellatie vormen en die ieder een aspect van de scheppergod zelf en van de door hem geschapen orde belichamen, zo wordt ook de regerende koning omgeven door zijn constellatie, de hoogwaardigheidsbeklederś die zijn scheppingshandelen omzetten in concrete daden en die door hem zijn „geschapen" en „gemaakt door zijn Ka". In een helaas zeer fragmentarische tekst uit de laatste eeuwen van de faraonische beschaving[12] worden de verschillende staatsambten geïdentificeerd met goden. De titel van deze compositie luidt: „Het kennen van de namen van de ambtenaren die staan voor de goden". De opsomming begint met de koning, die geïdentificeerd wordt als Re-Harachty of Horus, gevolgd door de vizier (Thoth) en een hele reeks andere ambten die alle met bepaalde goden worden geassociëerd. De hoge ambtenaren van de staat belichamen dus aspecten van de god-koning, niet als persoon, maar *ex officio*. Wanneer zij zich als zodanig laten afbeelden, is het daarom niet verwonderlijk dat zij dezelfde gelaatstrekken vertonen als

[10] Cf. B. Ockinga, *Die Gottebenbildlichkeit im Alten Ägypten und im Alten Testament* (Wiesbaden 1984), 139-141.

[11] Zie voor deze opvatting van het begrip Ka de studies van L. Bell, „Luxor Temple and the Cult of the Royal *Ka*", *JNES* 44 (1985), 251-294 en vooral „Family Priorities and Social Status: Preliminary Remarks on Ancient Egyptian Kinship Systems", in *Sixth International Congress of Egyptology: Abstracts of Papers* (Turin 1991), 96-97.

[12] J. Osing, „La hiérarchie des dieux égyptiens d'après un manuel de l'époque romaine", in *Aspects de la culture pharaonique. Quatre leçons au Collège de France* (Paris 1992), 49-59.

de koning en diens goddelijke bloedverwanten: zij zijn immers met de koning verbonden door de koninklijke Ka.

Tenslotte nog een toegift. Het door Sjosjenk geüsurpeerde beeld waarmee we dit betoog begonnen, is zoals we gezien hebben door deze van zijn oorspronkelijke inscripties ontdaan. De identiteit van de oorspronkelijke eigenaar is daardoor onbekend, maar zou het gezien de datering van het beeld toch niet mogelijk zijn deze te achterhalen?

Over de datering van het beeld in de tijd van Toetanchamon kan nauwelijks twijfel bestaan. Het materiaal, een zeldzame, lichtgrijs-groene tufsteen,[13] en de kwaliteit van het beeld, een onbetwist meesterwerk, geven aan dat alleen iemand die toegang had tot de allerbeste materialen en handwerkslieden, een dergelijk beeld kon laten maken. Bovendien is het van een uniek type: de eigenaar heeft zichzelf laten afbeelden met de heilige staf, een symbool van de koninklijke Ka. Dit type beeld was tot op dat moment uitsluitend aan de koning voorbehouden; er bestaan weliswaar zo'n 45 voorbeelden van dergelijke beelden van niet-koninklijke personen, maar deze dateren vrijwel zonder uitzondering uit de Ramessidentijd.[14] Het door Sjosjenk geüsurpeerde beeld is het oudst bekende voorbeeld van de overname van deze koninklijke iconografie.

Bij de restauratie van de traditionele tempels na de Amarna-episode speelde Maya een cruciale rol. Hij was het die de tempels heropende, nieuwe godenbeelden liet maken[15] en nieuwe bouwprojecten leidde. Daarbij had hij als Opzichter van het Schathuis toegang tot alle inkomsten van de staat en kon hij ook voor zijn eigen monumenten gebruik maken van de kostbaarste materialen en de beste kunstenaars, zoals overduidelijk blijkt uit de kwaliteit van het beeldhouwwerk in zijn Memphitische graftombe. Bovendien was hij „Feestleider van Amon, de Heer der Goden" en als zodanig verantwoordelijk voor de grote religieuze feesten in de tempels van Luxor en Karnak ten tijde van Toetanchamon. Het beeld werd gevonden in de tempel van Karnak, en stond ongetwijfeld daarin opgesteld toen Sjosjenk het ten eigen bate overnam. De heilige staf die de eigenaar van het beeld omklemt representeert zoals gezegd de koninklijke Ka; dergelijke heilige staven worden vaak onder de heilige processiebark van de god in de tempel afgebeeld

[13] De steensoort werd voor schrijver dezes als zodanig geïdentificeerd door Dr Barbara Greene Aston (januari 1995).

[14] Zie H. Satzinger, „Der heilige Stab als Kraftquelle des Königs", in *Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien*, Sonderheft Nr. 263 (Wien 1982), 9-43; C. Chadefaud, *Les statues porte-enseignes de l'Egypte ancienne: Signification et insertion dans le culte du Ka royal* (Paris 1982).

[15] J. van Dijk, „Maya's Chief Sculptor Userhat-Hatiay", *GM* 148 (1995), 29-34.

en werden tijdens de processies, die een belangrijk onderdeel vormden van de grote religieuze feesten, meegevoerd. Niet voor niets werd het beeld door een hogepriester van Amon geüsurpeerd. Een fragmentarisch beeld van Maya in het Louvre[16] toont hem zittend terwijl hij een verkorte vorm van de heilige staf van Hathor van Dendera vasthoudt. De tekst op dit beeld zegt onder meer dat „de Ka des Konings in zijn handen is, iedere dag". Tenslotte is er ook nog een opvallende gelijkenis tussen het gezicht van Maya op de twee uit zijn Memphitische graf afkomstige beelden in Leiden en dat van het beeld uit Karnak.

Hoewel we het vermoedelijk nooit zeker zullen weten, lijkt het mij gezien al deze argumenten meer dan waarschijnlijk dat de anonieme eerste eigenaar van dit meesterwerk niemand anders was dan de Opzichter van het Schathuis, Maya.

Gebruikte afkortingen:

CdE	*Chronique d'Egypte*
GM	*Göttinger Miszellen*
JNES	*Journal of Near Eastern Studies*
MDAIK	*Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo*
OMRO	*Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*

[16] J. Vandier, *Revue du Louvre* 18 (1968), 98-99; id., *Ugaritica* VI (Paris 1969), 483-499.